

แนวทางการนำหลักปฏิสัมพันธ์มาใช้ในการอธิบายธรรมะ
Guidelines for the implementation of the principle of Analytic insight
in the description of Dharma

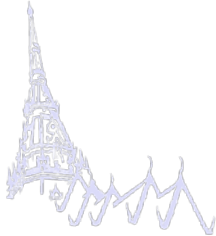
¹ซาริสวิณี รัตนบุรี และ ²ภุริทัต ศรีอร่าม

¹Sarrisvinee Rantanaburi and ²Phurithat Sri-aram

^{1,2}สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

^{1,2}Buddhist Studies Mahamakut Buddhist University, Thailand

Email: seeyanarak@gmail.com



Received May 2, 2022; Revised May 30, 2022; Accepted June 25, 2022

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาปฏิสัมพันธ์ในวิภัติสูตร เพื่อวิเคราะห์การนำหลักปฏิสัมพันธ์มาใช้ในการอธิบายธรรมะ โดยมีขอบเขตในการศึกษาด้วยเอกสารปฐมภูมิจากพระไตรปิฎกและข้อมูลทุติยภูมิจากเอกสารอื่น ๆ ผลการศึกษาพบว่า

1) วิภัติสูตรว่าด้วยการจำแนกปฏิสัมพันธ์ กล่าวถึงพระสารีบุตรท่านอุปสมบทได้กึ่งเดือนได้ทำให้แจ้งซึ่งปฏิสัมพันธ์ 4 มีความรู้ถึงความแตกฉานในอรรถซึ่งสามารถทำการพิจารณาการให้แจ้งแจ้งและการกำหนดประเภทแห่งอรรถ ชื่อว่า อรรถปฏิสัมพันธ์ ความรู้ถึงความแตกฉานในธรรมซึ่งสามารถทำการพิจารณาการให้แจ้งแจ้งและการกำหนดประเภทแห่งธรรมได้ ชื่อว่า ธรรมปฏิสัมพันธ์ ความรู้ถึงความแตกฉานในการกล่าวนิรุตติ ซึ่งสามารถทำการพิจารณาการให้แจ้งแจ้งและการกำหนดประเภทแห่งนิรุตติได้ ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมพันธ์ ความรู้ถึงความแตกฉานในปฏิภาณ ซึ่งสามารถทำการพิจารณาการให้แจ้งแจ้งและการกำหนดประเภทแห่งปฏิภาณ ชื่อว่า ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์

2) แนวทางการนำหลักปฏิสัมพันธ์มาใช้ในการอธิบายธรรมะ โดยพิจารณาความสัมพันธ์ของปฏิสัมพันธ์ 4 ได้ดังนี้ (1) อรรถปฏิสัมพันธ์ญาณ = ความเข้าใจผล ความหมายของธรรมะ (2) ธรรมปฏิสัมพันธ์ญาณ = ความเข้าใจเหตุ หัวข้อธรรมะ (3) นิรุตติปฏิสัมพันธ์ญาณ = เข้าใจภาษา เพื่อถ่ายทอดความเข้าใจผลและความเข้าใจเหตุ (4) ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์ญาณ = ความคล่องแคล่วว่องไว ใช้ความเข้าใจภาษา เพื่อถ่ายทอดความเข้าใจผลและความเข้าใจเหตุ สรุปเป็นการฝึกความชำนาญการใช้วิธีการสื่อสารด้วยภาษา ถ่ายทอดความเข้าใจผลและความเข้าใจเหตุให้เข้าใจถูกต้องอย่างชัดเจนแจ้งแจ้ง

คำสำคัญ: แนวทาง; ปฏิสัมพันธ์; การอธิบายธรรมะ



Abstract

The objectives of this article were to study the reciprocity in the Wiphatti Sutta, to analyze the use of the principle of Analytic insight in the description of Dharma. The data were collected from the Tipitaka and the concerned documents.

The findings are as follows. Firstly, The Wiphatti Sutta for the classification of analytic insight. Speaking of Phra Saribut, you have been ordained for half a month and made an announcement. The name of analytic insight of consequence. Knowledge of clarity in the dharma, which can be considered, enlightenment and determination of the category of dharma is called analytic insight of origin. Knowledge of eloquence in utterance, which is capable of determining clarification and determination of the genre of Niruti. It's called analytic insight of philology. The knowledge of the intelligence in which the intelligence can be made into consideration, clarification and determination of the genre of improvisation. It's called analytic insight of ready wit. In the commentary.

The second guidelines for the implementation of the principle of Analytic insight in the description of Dharma. By considering the relationship of the 4 analytic insight as follows: 1) analytic insight of consequence = understanding of results, meaning of dharma 2) analytic insight of origin = understanding of reason, topic of Dharma 3) analytic insight of philology = understanding language to convey understanding of results and understanding Understand why 4) analytic insight of ready wit = Fluency. Use language understanding to convey an understanding of the results and an understanding of the cause. In summary, it is the practice of language communication skills. Convey an understanding of the result and an understanding of the cause to be understood correctly, clearly.

Keywords: Guidelines; Analytic insight; The Description of Dharma

บทนำ

ความสามารถในการสื่อสารด้วยทักษะความรู้ด้านภาษา เพื่อแสดงความรู้ความเข้าใจให้ความหมายหรืออรรถอันเป็นส่วนแห่งลักษณะของผลและหลักธรรมอันเป็นส่วนแห่งลักษณะของเหตุ เป็นสิ่งที่น่าสนใจนำมาศึกษาเพื่อหาวิธีการสร้างหรือพัฒนาความสามารถในการสื่อสารความเข้าใจสิ่งที่เป็นนามธรรมให้เห็นเป็นรูปธรรมได้ชัดเจน โดยเฉพาะในยุคปัจจุบันส่งเสริมทักษะแห่งศตวรรษที่ 21 (21st century skills; transversal skills) ซึ่งเป็นสิ่งที่จำเป็นและสำคัญสำหรับนักศึกษาในยุคนี้ประกอบด้วย (1) ทักษะด้านการเรียนรู้และนวัตกรรม (2) ทักษะสารสนเทศ สื่อและเทคโนโลยี (3) ทักษะชีวิตและอาชีพ (สำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา, 2551)



สำหรับภิกษุผู้เป็นองค์แห่งธรรมกถึก ต้องมีธรรมของนักเทศน์ 5 ข้อ ปรากฏในพระไตรปิฎกเล่มที่ 22 อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต ข้อที่ 159 หน้าที่ 205 (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) คือ

1. อนุพุพพิภัง กล่าวความไปตามลำดับ คือ แสดงหลักธรรมหรือเนื้อหาวิชาตามลำดับความง่ายยากลุ่มลึก มีเหตุผลสัมพันธ์ต่อเนื่องกันไปโดยลำดับ
2. ปริยายทสสาวี ชี้แจงยกเหตุผลมาแสดงให้เข้าใจ คือ ชี้แจงให้เข้าใจชัดในแต่ละแง่แต่ละประเด็น โดยอธิบายขยายความ ยกย่องไปต่าง ๆ ตามแนวเหตุผล
3. อนุยตฺ ปฏิจจ แสดงธรรมด้วยอาศัยเมตตา คือ สอนเขาด้วยจิตเมตตา มุ่งจะให้ประโยชน์แก่เขา
4. น อามิสฺสโร ไม่แสดงธรรมด้วยเห็นแก่อามิส คือ สอนเขามีใจเพราะมุ่งที่ตนจะได้ลาภหรือผลประโยชน์ตอบแทน
5. อุตตฺตานญฺจ ปรณฺจ อนุพหฺจ แสดงธรรมไม่กระทบตนและผู้อื่น คือ สอนตามหลักตามเนื้อหา มุ่งแสดงธรรม แสดงธรรมไม่ยกตน ไม่เสียดสีข่มผู้อื่น

คุณสมบัติของพระธรรมกถึกที่เป็นผู้เลิศในการแสดงธรรม คือ พระอรหันต์ปฏิสัมภิทาญาณ ซึ่งท่านได้ปฏิสัมภิทาพร้อมกับการบรรลุเป็นพระอรหันต์ ตามที่พระสารีบุตรได้กล่าวกับภิกษุถึงการบรรลุธรรมของท่านไว้ในวิภัตติสูตร ปรากฏในพระไตรปิฎกเล่มที่ 21 อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ข้อที่ 172 หน้าที่ 216

(มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ว่า ...เราอุปสมบทได้ก็เดือนได้ทำให้แจ้งซึ่ง อตฺถปฏิสัมภิทา (ปัญญาแตกฉานในอรรถ) โดยเหตุ โดยพยัญชนะ เราจะบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย ซึ่งอตฺถปฏิสัมภิทานั้นโดยวิธีต่าง ๆ ผู้มีความสงสัยหรือเคลือบแคลงพึงถาม เราพอใจที่จะตอบข้อสงสัย...ทำให้แจ้งธัมมปฏิสัมภิทา (ปัญญาแตกฉานในธรรม)...ทำให้แจ้ง นิรุตติปฏิสัมภิทา (ปัญญาแตกฉานในนิรุกติ)...ทำให้แจ้ง ปฏิภาณปฏิสัมภิทา (ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ)...

คัมภีร์มิลินทปัญหา (พระติปิฎกจูฬายเถระ รจนา, 2559) มีเนื้อหาที่กล่าวถึงการสนทนาถาม-ตอบของพระเจ้ามิลินท์และพระนาคเสน มีคุณค่าด้านเนื้อหาสาระที่สอดคล้องตามพระไตรปิฎกและอรรถรสแห่งวรรณคดี เป็นคัมภีร์อธิบายหลักคำสอนที่แต่งขึ้นก่อนการแตกแยกนิกายเป็นเถรวาทฝ่ายใต้และอาจารย์วาทฝ่ายเหนือ แต่คัมภีร์มิลินทปัญหาก็เป็นที่ยอมรับของทั้งสองนิกาย มีลักษณะเด่น คือ การอธิบายหลักธรรมคำสอนที่เป็นนามธรรมให้เข้าใจเป็นรูปธรรมได้ชัดเจน ด้วยวิธีการยกตัวอย่างแบบอุปมาอุปไมย เป็นการใช้หลักการทางภาษาหรือนิรุกติศาสตร์เพื่อการสื่อสารสภาวะนามธรรมอันเป็นสิ่งที่สุขุมลุ่มลึกซึ่งเข้าใจยากให้เข้าใจง่ายชัดเจนถูกต้องตามความหมายของหลักธรรม แสดงให้เห็นถึงศักยภาพของพระนาคเสนเถระว่า เป็นผู้มีปฏิสัมภิทา 4 อันเป็นคุณลักษณะของพระอรหันต์ปฏิสัมภิทาญาณ

ปฏิสัมภิทา 4 ปรากฏในพระไตรปิฎกเล่มที่ 31 ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ข้อที่ 268 หน้าที่ 175 (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) เป็นผู้มีความปัญญาแตกฉานใน 4 อย่าง คือ

1. อตฺถปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในอรรถ, ปริชาแจ้งในความหมาย, เห็นข้อธรรม หรือความย่อ สามารถแยกแยะอธิบายขยายออกไปได้โดยพิสดาร เห็นเหตุอย่างหนึ่ง สามารถแยกแยะอธิบายขยายออกไปได้โดยพิสดาร เห็นเหตุอย่างหนึ่ง สามารถคิดแยกแยะกระจายเชื่อมโยงต่อออกไปได้จนล่วงรู้ถึงผล



2. ธรรมปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในธรรม, ปรีชาแจ้งในหลัก, เห็นอรรถาธิบายพิสดาร สามารถจับใจความมาตั้งเป็นกระทำหรือหัวข้อได้ เห็นผลอย่างหนึ่ง สามารถสืบสาวกลับไปหาเหตุได้

3. นิรุตติปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในนิรุกติ, ปรีชาแจ้งในภาษา, รู้ศัพท์ ถ้อยคำบัญญัติ และภาษาต่าง ๆ เข้าใจใช้คำพูดชี้แจงให้ผู้อื่นเข้าใจและเห็นตามได้

4. ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ, ปรีชาแจ้งในความคิดพันการ, มีไหวพริบ ชี้แจงในความรู้ที่มีอยู่ เอามาเชื่อมโยงเข้าสร้างความคิดและเหตุผลขึ้นใหม่ ใช้ประโยชน์ได้สละเหมาะ เข้ากับกรณีเข้ากับเหตุการณ์

ความสัมพันธ์ของปฏิสัมภิทา 4 จัดอรรถปฏิสัมภิทาญาณ คือ ญาณแตกฉานในอรรถหรือสภาวะแห่งผล และธรรมปฏิสัมภิทาญาณ คือ ญาณแตกฉานในธรรมหรือสภาวะแห่งเหตุ เป็นหลักตั้งต้น และใช้นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ คือ ญาณแตกฉานในภาษาแห่งอรรถและธรรม ถ่ายทอดความหมายของอรรถและธรรมเพื่อสื่อสารให้ผู้อื่นเข้าใจความหมายได้อย่างถูกต้อง โดยมีปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ คือ ญาณแตกฉานในปฏิภาณ มีความคล่องแคล่วว่องไวในการใช้ปฏิสัมภิทาญาณทั้ง 3 ข้อแรก สื่อสารอรรถ ธรรมตามหลักของภาษาให้เข้าใจถูกต้องอย่างแจ่มแจ้ง

ต้นแบบแห่งการสร้างความรู้แตกฉานในวาทกรรมเชิงนิรุตติปฏิสัมภิทา มีปรากฏรูปแบบในคัมภีร์ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ซึ่งเป็นผลงานแนวอภิธรรมของท่านพระสารีบุตร อัครสาวกเบื้องขวาของพระพุทธเจ้า ถือว่า เป็นปกรณัมทางกัมมัญฐานเล่มแรกของพระพุทธศาสนาที่นอกจากพระไตรปิฎกอันเป็นพระพุทธพจน์โดยตรง ปรากฏในพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระสุตตันตปิฎก

ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ด้วยความหมาย คำว่า ปฏิสัมภิทามรรค คือ ธรรมที่เป็นมรรค คือ เป็นอุบายเครื่องบรรลุปฏิสัมภิทาเหล่านั้น อธิบายเพิ่มเติมว่า พระธรรมเทศนาที่พระบรมศาสดาได้ทรงแสดงไว้โดยประเภทต่าง ๆ จำแนกออกเป็นหลายประเภทย่อมยังความแตกฉานในปฏิสัมภิทาญาณให้เกิดขึ้น แก่พระอริยบุคคลทั้งหลายผู้สดับอยู่ และย่อมเป็นปัจจัยต่อความแตกฉานในปฏิสัมภิทาญาณสำหรับปุถุชนทั้งหลายต่อไป ปรากฏในพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

นิรุตติปฏิสัมภิทา เป็นความรู้ที่สามารถกำหนดลักษณะเฉพาะและความหมายของโวหารแห่งภาษาประเภทต่าง ๆ ที่กล่าวถึงอรรถ คือ ผลและธรรม คือ เหตุทั้งสองอย่าง มารวบรวมกลั่นกรองด้วยปฏิภาณ และอธิบายถ่ายทอดสื่อสารตอบคำถามได้อย่างถูกต้อง ทำให้ผู้ฟังเข้าใจอย่างถูกต้องตามความเป็นจริงของเรื่องนั้น ปรากฏในพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

นิรุตติปฏิสัมภิทา เป็นภาคแสดงของปฏิสัมภิทาอีก 3 ข้อข้างต้น มีความสำคัญต่อพระภิกษุหรือพุทธบริษัทผู้มีความรู้ในพระพุทธศาสนาที่ต้องการเผยแผ่หลักธรรมคำสอนของพระองค์ ให้ผู้สนใจได้เข้าใจตามความเป็นจริงอย่างเหมาะสมกับอัธยาศัย ตามความสงสัยหรือตามความสนใจของตน ผู้ที่สามารถนำหลักการของนิรุตติปฏิสัมภิทาซึ่งใช้ร่วมกับกระบวนการแห่งปฏิสัมภิทาอีก 3 ข้อ มาใช้ให้สมบูรณ์ได้ จะเป็นผู้สามารถแสดงธรรม อธิบายขยายความหรือย่อหลักธรรม ถ่ายทอด โต้ตอบหรือตอบคำถามได้ถูกต้องตาม



หลักการทางพระพุทธศาสนา ผู้ที่มีความสามารถดังกล่าวนี้ จะเป็นกำลังสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ทำให้สามารถรักษาและสืบทอดพระพุทธศาสนาได้ยาวนานสืบไปได้

จากข้อมูลที่กล่าวมาข้างต้น ทำให้สามารถศึกษาปฏิสัมพันธ์ในวิภัติสูตร วิเคราะห์การนำหลักปฏิสัมพันธ์มาใช้ในการอธิบายธรรมะ และนำเสนอแนวทางและองค์ความรู้เกี่ยวกับการนำหลักปฏิสัมพันธ์มาใช้ในการอธิบายธรรมะได้

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาปฏิสัมพันธ์ในวิภัติสูตร
 2. เพื่อวิเคราะห์การนำหลักปฏิสัมพันธ์มาใช้ในการอธิบายธรรมะ
- โดยมีขอบเขตในการศึกษาด้วยเอกสารปฐมภูมิจากพระไตรปิฎกและข้อมูลทุติยภูมิจากเอกสารอื่น ๆ

เนื้อหา

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในยุคแรกเริ่มต้น เมื่อพระพุทธเจ้าทรงส่งสาวกรุ่นแรกออกไป ประกาศศาสนาทรงมีพระดำรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเที่ยวไป เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่พหุชน เพื่อความสุขแก่พหุชน เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงแสดงธรรม อันงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด จงประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะอันบริสุทธิ์บริบูรณ์โดยสิ้นเชิง” ปรากฏในพระไตรปิฎกเล่มที่ 10 ทีฆนิกาย มหาวรรค ข้อที่ 51 หน้าที่ 53 (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในยุคแรกเริ่มต้นด้วยภิกษุที่เป็นพระอรหันต์เพียง 60 รูป ต่อมาเมื่อจำนวนภิกษุมิมีจำนวนมากขึ้น พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรือง จนกระทั่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก่อนจะเสด็จดับขันธปรินิพพานได้แสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายว่า “ธรรมและวินัยอันใดเราแสดงแล้ว บัญญัติแล้วแก่พวกเธอ ธรรมและวินัยอันนั้น จักเป็นศาสดาของพวกเธอโดยกาลล่วงไปแห่งเรา” ปรากฏในพระไตรปิฎกเล่มที่ 10 ทีฆนิกาย มหาวรรค ข้อที่ 216 หน้าที่ 143 (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ภายหลังพุทธปรินิพพาน คณะสงฆ์บริหารด้วยธรรมวินัย

คุณสมบัติของภิกษุผู้เผยแผ่ เรียกว่า องค์แห่งธรรมกถึก 5 ปรากฏในพระไตรปิฎกเล่มที่ 22 อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต ข้อที่ 159 หน้าที่ 205 (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) คือ

1. แสดงธรรมไปตามลำดับไม่ตัดลัดให้สับสน หรือขาดความ
2. ชี้แจงยกเหตุผลมาแสดงให้ผู้ฟังเข้าใจ
3. สอนเขาด้วยเมตตา ตั้งจิตปรารถนาให้เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น
4. ไม่แสดงธรรมเพราะเห็นแก่ลาภ
5. ไม่แสดงธรรมกระทบตนและผู้อื่น คือ ไม่ยกตน ไม่เสียดสีข่มผู้อื่น

พระพุทธองค์ทรงตรัสลักษณะของภิกษุผู้เป็นพหูสูตผู้ทรงธรรมไว้ว่า “ภิกษุ เราแสดงธรรมเป็นอันมาก คือ สุตตะ เคยยะ เวยยาकरणะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดก อพสุตธรรม เวทลลสะ ถ้าแม้ภิกษุ



รู้ธรรม รู้ธรรมแห่งคาถา 4 บาทแล้ว ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ควรเรียกว่า เป็นพหูสูตร เป็นผู้ทรงธรรม” ปรากฏในพระไตรปิฎกเล่มที่ 21 อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ข้อที่ 186 หน้าที่ 267 (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ภิกษุรู้ธรรมรู้ธรรมตามความหมายในคาถานี้ เป็นโยนิโสมนสิการหรือวิจิตตแบบอรรถธรรมสัมพันธ์หรือคิดตามหลักการและความมุ่งหมาย คือ พิจารณาให้เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่าง ธรรมกับอรรถหรือหลักการกับความมุ่งหมาย โดยทำความเข้าใจในหลักการของหลักธรรมว่า มีจุดประสงค์หรือมีความมุ่งหมายในประเด็นใด เมื่อคิดพิจารณาและนำไปใช้ จึงควรคิดให้ถูกตามจุดประสงค์เพื่อนำไปใช้ให้ถูกต้อง

พุทธธรรม (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2561) กล่าวถึงวิจิตตแบบอรรถธรรมสัมพันธ์หรือคิดตามหลักการและความมุ่งหมาย คือ พิจารณาให้เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างธรรมกับอรรถ หรือหลักการกับความหมาย เป็นความคิดที่มีความสำคัญมาก ในเมื่อจะลงมือปฏิบัติธรรม หรือทำการตามหลักการอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อให้ได้ผลตรงตามความมุ่งหมาย วิจิตตแบบอรรถธรรมสัมพันธ์นี้ สอดคล้องกับคัมภีร์ ปฏิสัมภิทามรรค ซึ่งเป็นผลงานแนวอภิธรรมของพระสารีบุตรเถระ อัครสาวกฝ่ายขวาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เนื้อหากล่าวถึงวิธีการให้บรรลุถึงปฏิสัมภิทา 4 ซึ่งจะเกิดมีเฉพาะพระอริยบุคคลระดับพระอรหันต์เท่านั้น และเกิดพร้อมกับการได้บรรลุอรหัตผล ความสัมพันธ์ของปฏิสัมภิทา 4 จัดอรรถปฏิสัมภิทาญาณ คือ ญาณแตกฉานในอรรถหรือสภาวะแห่งผล และอัมมปฏิสัมภิทาญาณ คือ ญาณแตกฉานในธรรมหรือสภาวะแห่งเหตุ เป็นหลักตั้งต้น และใช้นิรุติปฏิสัมภิทาญาณ คือ ญาณแตกฉานในภาษาแห่งอรรถและธรรม ถ่ายทอดความหมายของอรรถและธรรมเพื่อสื่อสารให้ผู้อื่นเข้าใจความหมายได้อย่างถูกต้อง โดยมีปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ คือ ญาณแตกฉานในปฏิภาณ มีความคล่องแคล่วว่องไวในการใช้ปฏิสัมภิทาญาณทั้ง 3 ข้อแรก สื่อสารอรรถ ธรรมตามหลักของภาษาให้เข้าใจถูกต้องอย่างแจ่มแจ้ง

1. ปฏิสัมภิทาในวิภัตติสูตร

วิภัตติสูตร ว่าด้วยการจำแนกปฏิสัมภิทา เนื้อหากล่าวถึงพระสารีบุตรเรียกภิกษุทั้งหลายมากล่าวว่า เราอุปสมบทได้ก็ถึงเดือนได้ทำให้แจ้งซึ่ง อตถปฏิสัมภิทา (ปัญญาแตกฉานในอรรถ) โดยเหตุ โดยพยัญชนะ เราจะบอก หมายถึง กล่าวกำเริ่มต้น แสดงคำเริ่มต้น ปรากฏในอรรถกถาอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต เล่มที่ 2 ข้อที่ 172 หน้าที่ 395 (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2525)

แสดง หมายถึง การให้อุเทศ คำเริ่มต้น จบลง

บัญญัติ หมายถึง การประกาศให้รู้ถึงเนื้อความตามที่ตั้งอุเทศไว้โดยประการต่าง ๆ ตามที่ยกแสดงไว้ ปรากฏในฎีกาอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต เล่มที่ 2 ข้อที่ 172 หน้าที่ 434 (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2525)

กำหนด หมายถึง การให้เนื้อความนั้นดำเนินไปโดยประการต่าง ๆ

เปิดเผย หมายถึง การชี้แจงแสดงเนื้อความตามที่ตั้งอุเทศไว้ โดยการวกกลับมาอธิบายซ้ำอีก

จำแนก หมายถึง การจำแนกประเด็นที่เปิดแล้ว ปรากฏในฎีกาอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต เล่มที่ 2 ข้อที่ 172 หน้าที่ 435 (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2525)

ทำให้ง่าย หมายถึง การแสดงประเด็นที่จำแนกไว้ให้ชัดเจนด้วยการชี้เหตุและยกอุทาหรณ์ต่าง ๆ มาประกอบ ปรากฏในอรรถกถาอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต เล่มที่ 2 ข้อที่ 172 หน้าที่ 395-396 (มหาจุฬาลง



กรมราชวิทยาลัย, 2525) ซึ่งอรรถปฏิสัมพันธ์นั้นโดยวิธีต่าง ๆ ผู้มีความสงสัยหรือเคลือบแคลงพึงถาม เราพอใจที่จะตอบข้อสงสัย

เราอุปสมบทได้ก็เดือนได้ทำให้แจ้ง อัมมปฏิสัมพันธ์ (ปัญญาแตกฉานในธรรม) โดยเหตุ โดยพยัญชนะ เราจะบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายซึ่งอัมมปฏิสัมพันธ์นั้นโดยวิธีต่าง ๆ ผู้มีความสงสัยหรือเคลือบแคลงพึงถาม เราพอใจที่จะตอบข้อสงสัย พระศาสดาของเราทั้งหลาย ผู้ทรงฉลาดดีในธรรมทั้งหลาย ประทับอยู่ต่อหน้าเราทั้งหลายแล้ว

เราอุปสมบทได้ก็เดือนได้ทำให้แจ้งนิรุตติปฏิสัมพันธ์ (ปัญญาแตกฉานในนิรุกติ) โดยเหตุ โดยพยัญชนะ เราจะบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายซึ่งนิรุตติปฏิสัมพันธ์นั้นโดยวิธีต่าง ๆ ผู้มีความสงสัยหรือเคลือบแคลงพึงถามเราพอใจที่จะตอบข้อสงสัย พระศาสดาของเราทั้งหลายผู้ทรงฉลาดดีในธรรมทั้งหลายประทับอยู่ต่อหน้าเราทั้งหลายแล้ว

เราอุปสมบทได้ก็เดือนได้ทำให้แจ้งปฏิภาณปฏิสัมพันธ์ (ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ) โดยเหตุ โดยพยัญชนะ เราจะบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายซึ่งปฏิภาณปฏิสัมพันธ์นั้นโดยวิธีต่าง ๆ ผู้มีความสงสัยหรือเคลือบแคลงพึงถาม เราพอใจที่จะตอบข้อสงสัย พระศาสดาของเราทั้งหลายผู้ทรงฉลาดดีในธรรมทั้งหลายประทับอยู่ต่อหน้าเราทั้งหลายแล้ว

อรรถกถาวิมุตติสูตร ปราภในอรรถกถาอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต เล่มที่ 2 ข้อที่ 172 หน้าที่ 395 (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2525) อธิบายขยายความในบางประเด็น คือ บทว่า อตถปฏิสัมพันธ์ ได้แก่ ญาณอันถึงความแตกฉานในอรรถทั้งหลาย 5 อรรถ คือ ประโยชน์ 5 ประการ ในที่นี้ โดยย่อ หมายถึงเหตุผลที่พึงถึงพึงบรรลุ โดยประเภท หมายถึง สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เกิดขึ้นแต่ปัจจัย นิพพาน เนื้อความที่ตรัสไว้ วิบาก (ผล) และกิริยา

บทว่า อุตตานิกโรมิ คือ บอกทำข้อที่ลึกซึ้งให้ตื้น หมายถึง การแสดงประเด็นที่จำแนกไว้ให้ชัดเจน ด้วยการชี้เหตุและยกอุทาหรณ์ต่าง ๆ มาประกอบ

และในปฏิสัมพันธ์เหล่านี้ ปฏิสัมพันธ์ 3 เป็นโลกียะ อตถปฏิสัมพันธ์เป็นทั้งโลกียะและโลกุตระ ด้วยประการฉะนี้

คัมภีร์สัทธัมมปกาสนี อรรถกถาปฏิสัมพันธ์มรรค อธิบายปฏิสัมพันธ์ไว้ว่า (พระมหานามเถระ รจนา, 2559) คำว่า ปฏิสัมพันธ์ (ปฏิสัมพันธ์) คือ ปัญญาอันแตกฉาน อธิบายว่า ปฏิสัมพันธ์ 4 ประการเหล่านี้ หาใช่เป็นความแตกฉานแห่งอะไร ๆ อันไม่ เป็นความแตกฉานแห่งญาณเท่านั้น เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสได้ไว้ว่า “ความรู้ในอรรถชื่อว่า อตถปฏิสัมพันธ์ ความรู้ในธรรมชื่อว่า อัมมปฏิสัมพันธ์ ความรู้ในการกล่าวธรรมนิรุตตินั้นชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมพันธ์ ความรู้ในญาณทั้งหลายชื่อว่า ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์” ปราภในพระไตรปิฎกเล่มที่ 35 อภิธรรม วิภังคปกรณ์ ข้อที่ 718 หน้าที่ 459 (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) เพราะเหตุนี้ ความแตกฉานแห่งญาณทั้ง 4 ประการ จึงชื่อว่าปฏิสัมพันธ์ 4 ประการ

ความรู้อันถึงความแตกฉานในอรรถซึ่งสามารถทำการพิจารณาการให้แจ่มแจ้งและการกำหนดประเภทแห่งอรรถ ชื่อว่า อตถปฏิสัมพันธ์



ความรู้จนถึงความแตกฉานในธรรมซึ่งสามารถทำการพิจารณาการให้แจ่มแจ้งและการกำหนดประเภทแห่งธรรมได้ ชื่อว่า ธัมมปฏิสัมภิตา

ความรู้จนถึงความแตกฉานในการกล่าวนิรุตติซึ่งสามารถทำการพิจารณาการให้แจ่มแจ้งและการกำหนดประเภทแห่งนิรุตติได้ ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมภิตา

ความรู้จนถึงความแตกฉานในปฏิภาณซึ่งสามารถทำการพิจารณาการให้แจ่มแจ้งและการกำหนดประเภทแห่งปฏิภาณ ชื่อว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิตา

คำว่า อรรถ (อรรถ) โดยสังเขป ได้แก่ ผลแห่งเหตุ จจริงอยู่ ผลแห่งเหตุ นั้น เพราะอันบุคคลย่อมเกิดคือ ย่อมบรรลุถึง ตามครรลองแห่งเหตุ เพราะเหตุ นั้น ท่านจึงเรียกว่า อรรถ แต่โดยประเภทได้แก่ธรรม 5 ประการเหล่านี้ คือ (1) ธรรมชาติที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง (2) นิพพาน (3) ความหมายแห่งภาษา (4) วิบาก (5) กิริยา พึงทราบ ว่า ชื่อว่า อรรถ ญาณอันถึงความแตกฉานในอรรถนั้นของบุคคลผู้พิจารณาอยู่ซึ่งอรรถนั้น ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภิตา

คำว่า ธรรม (ธมโม) โดยสังเขป ได้แก่ ปัจจัย จจริงอยู่ เพราะปัจจัยนั้นย่อมจัดแจงซึ่งสิ่งนั้น ๆ คือให้สิ่งนั้น ๆ เป็นไปและให้สำเร็จ เหตุ นั้น ท่านจึงเรียกว่า ธรรม แต่โดยประเภทได้แก่ธรรม 5 ประการเหล่านี้ คือ (1) เหตุที่ให้เกิดผลอย่างใดอย่างหนึ่ง (2) อริยมรรค (3) ภาษา (4) กุศล (5) อกุศล พึงทราบ ว่า ชื่อว่า ธรรม ญาณที่ถึงความแตกฉานในธรรมนั้นของบุคคลผู้พิจารณาอยู่ซึ่งธรรมนั้น ชื่อว่า ธัมมปฏิสัมภิตา

คำว่า ความรู้ในการกล่าวธรรมนิรุตตินั้น (ตตร ธมมนิรุตตาทิลาเป ญาณ) ความว่า ความรู้แตกฉานในคำพูด คำกล่าว คำที่เปล่งถึงสภาวะนิรุตติอันเป็นโวหารที่ไม่ผิดเพี้ยน ทั้งในอรรถและในธรรมนั้น ในคำพูดอันเป็นสภาวะนิรุตติของพระอริยบุคคลผู้ทำสภาวะนิรุตติศัพท์ที่เขาพูดแล้ว กล่าวแล้ว เปล่งออกแล้ว ให้เป็นอารมณ์แล้วพิจารณาอยู่ ในภาคธัมมภาษาของสัตว์ทั้งหลายอันเป็นสภาวะนิรุตติ เพราะสภาวะนิรุตตินั้นบัณฑิตรับรองว่าเป็นธรรมนิรุตติอย่างนี้ว่า นี่เป็นสภาวะนิรุตติ นี่มิใช่สภาวะนิรุตติ ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมภิตา

คำว่า ความรู้ในญาณทั้งหลาย (ญาณesu ญาณ) ความว่า ปัญญาอันถึงความแตกฉานในญาณนั้นของพระอริยสาวกผู้พิจารณา ทำญาณอันเป็นไปในปฏิสัมภิตาทุกประเภทให้เป็นอารมณ์ก็ดี ญาณ คือ ความรู้โดยพิสดารในญาณทั้ง 3 ประการเหล่านั้นตามที่กล่าวแล้ว ด้วยอำนาจอารมณ์และกิจเป็นต้นก็ดี ชื่อว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิตา

ปฏิสัมภิตาทั้ง 4 ย่อมถึงความแตกฉานในฐานะ 2 ประการ ย่อมผ่องใสด้วยเหตุ 5 ประการ ย่อมถึงความแตกฉานในฐานะ 2 ประการ คือ ในเสกขภูมิและอเสกขภูมิ ในภูมิทั้ง 2 นั้น ปฏิสัมภิตาของพระมหาเถระ 80 องค์ซึ่งมีนามอย่างนี้ คือ พระสารีบุตรเถระ พระมหาโมคคัลลานเถระ พระมหากัสสปเถระ พระมหากัจจายนเถระ พระมหาโกณฑัญญะ เป็นต้น ถึงความแตกฉานในอเสกขภูมิ

ปฏิสัมภิตาของพระอริยบุคคลผู้มีนามอย่างนี้ คือ พระอนนทเถระ จิตตคหบดี ธัมมิกอุบาสก อุบาสีคหบดี ขุชุตตราอุบาสิกา เป็นต้น ถึงความแตกฉานในเสกขภูมิ

ปฏิสัมภิตาย่อมผ่องใสด้วยเหตุ 5 ประการ คือ (1) ด้วยอธิคม (การบรรลุ) (2) ด้วยปริยัติ (การเล่าเรียน) (3) ด้วยสวณะ (การฟัง) (4) ด้วยปริปัฏฐา (การไต่ถาม) (5) ด้วยบุพพโยคะ (การประกอบความเพียรบรรลุ)



การบรรลุหรือที่ผลชื่อว่า อธิคม เพราะปฏิสัมภิทาของผู้บรรลุหรือที่ผลย่อมมีสงฆ์ พระพุทธพจน์ชื่อว่า ปริยัติ เพราะปฏิสัมภิทาของผู้เรียนพระพุทธพจน์นั้นย่อมมีสงฆ์ การฟังพระสัทธรรมชื่อว่า สวณะ เพราะปฏิสัมภิทาของผู้สนใจฟังธรรมโดยเคารพย่อมมีสงฆ์ ถ้าเป็นเครื่องวินิจฉัยบทอันเนื่องนำและอรรถบทในพระบาลีและอรรถกถา เป็นต้น ชื่อว่า ปริจจณา เพราะปฏิสัมภิทาของผู้ที่สอบสวนอรรถในพระพุทธพจน์ทั้งหลาย มีพระบาลีที่ตนได้เล่าเรียนมาแล้ว เป็นต้น ย่อมมีสงฆ์ การบำเพ็ญวิปัสสนาเนื่อง ๆ ที่ตนเคยเป็นพระโยคาวจรในศาสนาของพระพุทธเจ้าในปางก่อน บรรลุแล้วด้วยการเดินไปและเดินกลับ จนถึงใกล้อนุโลมญาณและโคตรภู-ญาณ ชื่อว่า ปุพพโยคะ เพราะปฏิสัมภิทาของผู้ที่เคยเป็นพระโยคาวจรมาก่อนย่อมมีสงฆ์ และเหตุ 3 ประการใน 5 ประการที่กล่าวแล้วเป็นปัจจัยที่มีกำลัง เป็นเหตุที่มีกำลังแห่งความแตกฉาน คือ (1) การเรียนปริยัติ (2) การสดับฟัง (3) การสอบถาม

สรุปได้ว่า วิภคติสูตรว่า ด้วยการจำแนกปฏิสัมภิทา กล่าวถึงพระสารีบุตร ท่านอุปสมบทได้ทั้งเดือนได้ทำให้แจ้งซึ่งปฏิสัมภิทา 4 มีความรู้จนถึงความแตกฉานในอรรถซึ่งสามารถทำการพิจารณาการให้แจ่มแจ้งและการกำหนดประเภทแห่งอรรถ ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภิทา ความรู้จนถึงความแตกฉานในธรรมซึ่งสามารถทำการพิจารณาการให้แจ่มแจ้งและการกำหนดประเภทแห่งธรรมได้ ชื่อว่า ธัมมปฏิสัมภิทา ความรู้จนถึงความแตกฉานในการกล่าวนิรุตติซึ่งสามารถทำการพิจารณาการให้แจ่มแจ้งและการกำหนดประเภทแห่งนิรุตติได้ ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมภิทา ความรู้จนถึงความแตกฉานในปฏิภาณซึ่งสามารถทำการพิจารณาการให้แจ่มแจ้งและการกำหนดประเภทแห่งปฏิภาณ ชื่อว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิทา, ในอรรถกถาวิภคติสูตรปฏิสัมภิทา 3 เป็นโลกียะ อรรถปฏิสัมภิทาเป็นทั้งโลกียะและโลกุตระ และคัมภีร์สัทธัมมปกาสิณี อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรคกล่าวถึงปัจจัยที่เป็นเหตุมีกำลังแห่งความแตกฉาน คือ การเรียนปริยัติ การสดับฟังและการสอบถาม ทำให้เข้าใจได้ว่า ปฏิสัมภิทามีส่วนแห่งโลกียะที่สามารถนำมาเป็นแนวทางในการพัฒนาฝึกฝนศาสนทายาทให้มีทักษะการอธิบายธรรมะและเป็นกำลังในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาต่อไปได้

2. การนำหลักปฏิสัมภิทามาใช้ในการอธิบายธรรมะ

แนวทางการนำหลักปฏิสัมภิทามาใช้ในการอธิบายธรรมะ มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์มิลินทปัญหา มีลักษณะเด่น คือ การอธิบายหลักธรรมคำสอนที่เป็นนามธรรมให้เข้าใจเป็นรูปธรรมได้ชัดเจน ด้วยวิธีการยกตัวอย่างแบบอุปมาอุปไมย เป็นการใช่วิธีการทางภาษาหรือนิรุตติศาสตร์เพื่อการสื่อสารสภาวะนามธรรมอันเป็นสิ่งที่สุขุมลุ่มลึกซึ่งเข้าใจยากให้เข้าใจง่ายชัดเจนถูกต้องตามความหมายของหลักธรรม แสดงให้เห็นถึงศักยภาพของพระนาคเสนเถระว่าเป็นผู้มีปฏิสัมภิทา 4

การอุปมาในมิลินทปัญหา (พระมหาวิศิษฐ์ ปญญาวฑฒโน (ภุชวี), 2545) ลักษณะข้อความที่ยกมาเปรียบ มักใช้เข้าสู่กับอุปมาอุปไมยในประโยค เช่น เรื่องนี้มีอุปมาฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้น ซึ่งในการพูดหรือการเขียนเมื่อผู้พูดหรือผู้เขียนต้องการจะให้ผู้ฟัง หรือผู้อ่านเกิดความเข้าใจความหมายตามที่ถูกพูด หรือผู้เขียนต้องการแล้ว ยังสร้างความสละสลวยให้แก่ประโยคนั้น ๆ ด้วย และทำให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังเกิดความประทับใจในอุปมาที่ยกขึ้นมาเปรียบเทียบเพื่อให้เนื้อความชัดเจนขึ้น โดยนำสิ่งที่เป็รูปธรรมมาเปรียบเทียบกับนามธรรม การใช้



อุปมาอุปไมย ถือว่าเป็นสำนวนทางภาษาที่ทำให้ประโยคหรือคำพูดเกิดความไพเราะทางด้านภาษาและชัดเจนยิ่งขึ้น

ด้านศิลปะการใช้ภาษาในวรรณกรรมเรื่องมิลินทปัญหา (พระมหาสิริขิต คำหงษา, 2545) มีสัมผัสสูก ร้อยกันอย่างมีจังหวะเหมือนร้อยแก้ว แต่ไม่มีการบังคับรูปแบบฉันทลักษณ์ อลังการทางเสียง พบว่า มีการเล่นเสียงสัมผัสทั้งสัมผัสสระและสัมผัสพยัญชนะและอลังการทางความหมาย มีการอธิบายหลักธรรมให้ผู้อ่านเข้าใจง่ายด้วยกลวิธีที่เรียกว่า อุปมาอุปไมย มีการใช้บรรยายโวหารที่เกี่ยวกับวัตถุนิทานและธรรมะ ใช้พรรณนาโวหารพรรณนาถึงสภาพของบุคคลและธรรมชาติ ใช้เทศนาโวหารแบบการจำกัดความอธิบายความ การอธิบายคุณและโทษ และการแนะนำสั่งสอน ใช้อุปมาโวหารแบบอุปมาที่มีตัวตั้งตัวเดียว แม้มีตัวเปรียบเทียบหลายตัว และอุปมาโวหารที่กล่าวเปรียบเทียบหลักธรรมกับรูปธรรม สาธกโวหารมีการยกนิทานประกอบเรื่อง และการแนะนำตักเตือนด้านระดับของภาษา มีการใช้ภาษาทั้งระดับรูปธรรม นามธรรม และ อภิปธรรม ใช้ถ้อยคำภาษาสื่อความหมายถึงหลักธรรม และใช้สิ่งที่เป็นรูปธรรมกล่าวแทนหลักธรรมที่ละเอียด สุขุมลึกซึ้ง

รูปแบบของการสื่อภาษาในคัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นรูปแบบปจฺฉา-วิสัชนา (ธีรภัทร์ มะกา, 2553) ลักษณะการโต้ตอบของพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสนเป็นชั้นเชิงของนักปราชญ์ มีการอธิบายแยกเป็นประเด็นให้เห็นใจความสำคัญ ทั้งในรูปแบบบรรยายโวหาร พรรณนาโวหาร เทศนาโวหาร และอุปมาโวหารกับสาธกโวหารเป็นหลักในการสื่อภาษาที่มีลักษณะของการยกเอาตัวอย่างหรือเรื่องราวต่าง ๆ เพื่อใช้เป็นสิ่งประกอบชี้ให้เห็นถึงความโดดเด่นของรูปแบบการใช้ภาษาในวรรณกรรมพุทธศาสนา ซึ่งมีรูปแบบการประพันธ์โดยใช้ภาษาเป็นปัจจุบัน มีกลวิธีนำเสนอด้านภาษา โดยใช้หลักภาษาวิธีอธิบายขยายความให้เข้าใจชัดเจนมากยิ่งขึ้น ทำให้ผู้ศึกษาวรรณกรรมพุทธศาสนาเข้าใจต่อหลักธรรมและภาษาในระดับที่ลึกซึ้งตามลำดับ

ด้านการตอบปัญหาธรรมะในพระพุทฺธศาสนาเถรวาท ประพันธ์ ศุภษร (2550) ได้ศึกษาเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์พัฒนาการแห่งการตอบปัญหาเรื่องกรรมกับอนัตตาในพระพุทฺธศาสนาเถรวาท” ได้พบองค์ความรู้ใหม่อีกหลายอย่าง คือ (1) ความสัมพันธ์ ความสอดคล้องในการตอบปัญหาเรื่องกรรมกับอนัตตาทั้ง 3 สมัย คือ สมัยพุทธกาล สมัยหลังพุทธกาล คือ ยุคอรุณกถา และสมัยสุกขา โดยทั้ง 3 สมัยใช้ชั้น 5 เป็นหลักสำหรับตอบปัญหา จำแนกตามหลักไตรลักษณ์และปฏิจจสมุปบาท โยงเข้าหาวิสุทธิ 7 เสมอ (2) สมัยพุทธกาลถือว่าเป็นยุคบุกเบิกและปักหลักสร้างฐานพระพุทฺธศาสนาให้มีความมั่นคง ปัญหาในช่วงนี้เป็นการถามด้วยความไม่เข้าใจ สงสัยหลักกรรมกับอนัตตา และเป็นการตอบเพื่อให้เข้าใจให้หายสงสัยหลักกรรมกับอนัตตา และเป็นการตอบเพื่อให้เข้าใจหายสงสัยหลักกรรมกับอนัตตาแนวการตอบที่มีอิทธิพลต่อยุคหลังพุทธกาล นอกจากแนวของพระพุทธเจ้าแล้ว มีวิธีการอธิบายธรรมของพระสารีบุตร ที่ในปฏิสัมภิตามรรคมหานิทเทศและจุฬินิทเทศ และพระสูตรอื่น ๆ ส่วนยุคอรุณกถาเป็นยุคที่พระพุทฺธศาสนามีการเคลื่อนไหวและปรับตัวต่อบริบทสังคมมาตั้งแต่ตติยสังคายนาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 10 (พ.ศ. 300-900) โดยยุคนี้มีความพยายามตอบปัญหาเรื่องอัตตา อนัตตามากที่สุด จนเป็นสาเหตุอย่างหนึ่งของการแตกแนวคิดและนิกายถึง 18 นิกาย พระอรุณกถาจารย์ผู้โดดเด่นในยุคมี พระโมคคัลลีสุนทร โดดเด่นด้านตรรกนัย พระนาคเสนโดดเด่นด้านธัมมสันตติ และพระพุทฺธโฆษาจารย์โดดเด่นด้านปฏิจจสมุปบาทแบบภวจักร ส่วนสมัยสุกขามีการพัฒนาทาง



ภาษาศาสตร์โดยขยายความชั้น 5 ออกอย่างละเอียดทำให้เกิดมรดกธรรม คือ คัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา และ ไวยากรณ์ต่าง ๆ ทางสายพระอภิธรรมมากมาย

1. วิธีการตอบ มีการตอบแบบวิภาษวาทีเป็นพื้น โดยแยกให้เห็นองค์ประกอบของชั้น 5 แต่ละชั้นที่อาศัยเหตุปัจจัยในการเกิดต่อย่างต่อเนื่องเป็นสันตติ โดยในสมัยพุทธกาลอธิบายอยู่ในกรอบชั้น 5 และอธิบายรูปชั้นก่อนชั้นอื่น แล้วโยงเข้าหาหลักไตรลักษณ์และปฏิจสมุปบาท ส่วนในสมัยหลังพุทธกาล คือ อรรถกถาฎีกาแยกชั้น 5 ได้ละเอียดตามแนวอภิธรรม ภายใต้กรอบปรมัตถธรรม 4 คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน โดยอธิบายจิตก่อน จากนั้นจึงอธิบายและจำแนกเจตสิก รูปและนิพพาน

2. พัฒนาการแห่งการตอบปัญหา มีพัฒนาการ 2 ด้าน คือ (1) ทางด้านภาษาศาสตร์มีการนิยามความหมายของชั้น 5 กรรม และอนัตตา อย่างรัดกุมและสอดคล้องกับไตรลักษณ์และอริยสัจ 4 มีการพัฒนาศัพท์ใหม่ เช่น ธัมมสันตติ ภวจักร มีการนำรูปแบบนัย 4 มาอธิบายเสริมและรูปแบบจากเนติคัมภีร์มาใช้ อธิบายธรรม (2) ด้านวิธีการหรือด้านศิลปศาสตร์และวาทศาสตร์ กล่าวคือ พัฒนาเทคนิควิธีการถามตอบซับซ้อนมากขึ้น เช่น ในกถาวัตถุและมิลินทปัญหา เป็นต้น

3. พลังแห่งการตอบปัญหาทั้ง 3 ยุค คือ พลังแห่งปัญญา ใช้ปัญญาจำแนกธรรมสภาวธรรมทั้งหลาย ได้ละเอียดสุขุมคัมภีรภาพ นับตั้งแต่พระพุทธเจ้า พระสารีบุตร พระอานนท์ พระโมคคัลลีบุตร พระนาคเสน และพระพุทธโฆษาจารย์ ล้วนเกิดในวาระขณะกษัตริย์และพราหมณ์ แดกฉานด้านศาสตร์ภายนอก (พระเวท) และปริยัติและปฏิบัติในพระพุทธศาสนา งานปฏิสัมภิทา 4 คือ อรรถปฏิสัมภิทา แดกฉานในอรรถ นิรุตติปฏิสัมภิทา แดกฉานในภาษา และปฏิภาณปฏิสัมภิทา แดกฉานในเรื่องปฏิภาณ ซึ่งมีคัมภีร์นิเทศและปฏิสัมภิทามรรคเป็นเครื่องยืนยัน และตำแหน่งพระธรรมเสนาบดี

ตัวอย่างคำถามในมิลินทปัญหา เรื่องมนสิการลักษณะปัญหา พระเจ้ามิลินทถามพระนาคเสนว่า มนสิการและปัญญามีลักษณะอย่างไร?

พระนาคเสนตอบว่า โยนิโสมนสิการ มีลักษณะให้อุตสาหะ มีความเพียรพยายาม มีลักษณะถือเอาให้ได้ เหมือนกับสัตว์เป็นต้นว่า แพะ ลา โค กระบือ ถึงจะผูกไว้ก็จะเดินไปกินหญ้า ส่วนปัญญามีลักษณะตัดให้ขาด

ถ้าจะเปรียบลักษณะโยนิโสมนสิการกับลักษณะปัญญาให้เป็นอันเดียว เหมือนการเกี่ยวข้าว ขาวนาเกี่ยวข้าว เขาเอาเท้าเหยียบต้นข้าวไว้ไม่ให้ขยับ มือซ้ายห้วงเอารวงข้าว มือขวาจับเคียวเกี่ยวกระซกให้รวงข้าวขาดติดมือเบื้องซ้าย ขอนี้ฉันใด มือซ้ายที่ถือรวงข้าวไว้ ได้แก่ โยนิโสมนสิการอันมีลักษณะถือเอา มือขวาที่ถือเคียวเกี่ยวรวงข้าวตัดกระซกให้ขาด ได้แก่ ปัญญาอันมีลักษณะตัดให้ขาด

สามารถสรุปแนวทางการนำหลักปฏิสัมภิทามาใช้ในการอธิบายธรรมะ โดยพิจารณาความสัมพันธ์ของปฏิสัมภิทา 4 ได้ดังนี้

1. อรรถปฏิสัมภิทาญาณ = ความเข้าใจผล ความหมายของธรรมะ
2. ธัมมปฏิสัมภิทาญาณ = ความเข้าใจเหตุ หัวข้อธรรมะ
3. นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ = เข้าใจภาษา เพื่อถ่ายทอดความเข้าใจผลและความเข้าใจเหตุ
4. ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ = ความคล่องแคล่วว่องไว ใช้ความเข้าใจภาษา เพื่อถ่ายทอด

ความเข้าใจผลและความเข้าใจเหตุ



สรุปเป็นการฝึกความชำนาญการใช้วิธีการสื่อสารด้วยภาษา ถ่ายทอดความเข้าใจผลและความเข้าใจเหตุให้เข้าใจถูกต้องอย่างชัดเจนแจ่มแจ้ง

จากแนวทางการอธิบายธรรมะดังกล่าว ผู้วิจัยได้นำไปทดลองใช้กับนิสิตชั้นปีที่ 3 สาขาวิชาพระพุทธศาสนา วิทยาลัยสงฆ์พุทธโสธร มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในรายวิชามิลินทปัญหาศึกษา โดยตั้งเป็นคำถามแบบอัตรัยให้ตอบจำนวน 2 ชุด คือ

ชุดที่ 1 หัวข้อ “วิเคราะห์การตอบปัญหาในมิลินทปัญหาตามแนวปฏิสัมภิทา 4” มีจำนวน 5 ข้อย่อย คือ

1. ให้นิสิตยกหัวข้อปัญหาในมิลินทปัญหามา 1 เรื่อง?
2. ให้อธิบายคำตอบของพระนาคเสนในปัญหาที่ยกมาโดยย่อ (นิรุตติปฏิสัมภิทา)?
3. ให้ระบุหัวข้อธรรมในปัญหาที่ยกมา (ธัมมปฏิสัมภิทา)?
4. ให้อธิบายหัวข้อธรรมในปัญหาที่ยกมา (อรรถปฏิสัมภิทา)?
5. ให้อธิบายรูปแบบวิธีการตอบปัญหาที่ยกมา (ปฏิภาณปฏิสัมภิทา)?

ผลที่ได้รับสรุปได้ว่า นิสิตมีทักษะการทำความเข้าใจชัดเจนตามหัวข้อปัญหาในมิลินทปัญหาในข้อย่อยที่ 1 คิดเป็นร้อยละ 70 ส่วนในข้อย่อยที่ 2 – 5 มีนิสิตที่ตอบตรงประเด็นสามารถแจกแจงตรงกับลักษณะปฏิสัมภิทาได้ คิดเป็นร้อยละ 50 ทำให้เห็นว่า นิสิตมีทักษะการทำความเข้าใจในปัญหาแล้วสามารถแจกแจงตรงตามปฏิสัมภิทามีเพียงร้อยละ 50

ชุดที่ 2 หัวข้อ “วิเคราะห์การตอบปัญหาตามแนวปฏิสัมภิทา 4 พร้อมยกอุปมาอุปไมย” มีจำนวน 5 ข้อย่อย คือ

1. ให้นิสิตยกตัวอย่างปัญหาสังคมา 1 เรื่อง พร้อมบรรยายเนื้อหาโดยย่อ?
2. ยกหัวข้อธรรมที่จะนำมาแก้ไขปัญหาสังคมาที่ยกมานั้น (ธัมมปฏิสัมภิทา)?
3. ให้อธิบายหัวข้อธรรมที่ยกมา (อรรถปฏิสัมภิทา)?
4. อธิบายกระบวนการคิดเพื่อตอบปัญหา (โยนิโสมนสิการ/ปฏิภาณปฏิสัมภิทา)?
5. บรรยายตอบปัญหาที่สามารถแก้ไขปัญหาสังคมาที่ยกมาตามข้อที่ 1 ได้ พร้อมยกอุปมาอุปไมย (นิรุตติปฏิสัมภิทา)?

ผลที่ได้รับสรุปได้ว่า นิสิตมีทักษะการวิเคราะห์ปัญหาสังคมาที่ยกมาข้อย่อยที่ 1 แล้วระบุหัวข้อธรรมมาใช้แก้ไขปัญหาในข้อย่อยที่ 2 พร้อมอธิบายหัวข้อธรรมในข้อย่อยที่ 3 คิดเป็นร้อยละ 60 ส่วนในข้อย่อยที่ 4-5 มีนิสิตที่ตอบตรงประเด็นสามารถอธิบายกระบวนการคิดเพื่อตอบปัญหาและบรรยายตอบปัญหาที่สามารถแก้ไขปัญหาสังคมาที่ยกมาตามข้อที่ 1 ได้ พร้อมยกอุปมาอุปไมยได้ คิดเป็นร้อยละ 40 ทำให้เห็นว่า

นิสิตมีทักษะวิเคราะห์การตอบปัญหาตามแนวปฏิสัมภิทา 4 พร้อมยกอุปมาอุปไมยมีเพียงร้อยละ 40

สรุปประเด็นปัจจัยที่ทำให้ นิสิตมีทักษะการวิเคราะห์เพื่อตอบปัญหาลดกว่าร้อยละ 50 จากการทดลองให้ทำแบบฝึกตอบปัญหาแบบอัตรัย คือ

1. ระยะเวลาในการฝึกฝนทำความเข้าใจรูปแบบการตอบปัญหาแบบปฏิสัมภิทามีน้อย เริ่มอธิบายให้เข้าใจและฝึกวิเคราะห์เพียง 1 เดือน



2. ทักษะพื้นฐานของนิสิตส่วนมากไม่ได้เรียนบาลีสนามหลวงมาโดยตรง จึงไม่คุ้นเคยกับสำนวนในคัมภีร์มิลินทปัญหา

3. ทักษะทางการคิดวิเคราะห์ คิดสังเคราะห์ คิดเปรียบเทียบและความคิดรวบยอดเป็นต้น ยังมีจำนวนน้อยคิดเป็นร้อยละ 40

สรุป

แนวทางการนำหลักปฏิสัมพันธ์มาใช้ในการอธิบายธรรมะ พบว่า

1. วิเคราะห์สูตรว่าด้วยการจำแนกปฏิสัมพันธ์ กล่าวถึงพระสารีบุตร ท่านอุปสมบทได้กึ่งเดือนได้ทำให้แจ้งซึ่งปฏิสัมพันธ์ 4 มีความรู้ถึงความแตกฉานในอรรถซึ่งสามารถทำการพิจารณาการให้แจ้งแจ้ง และการกำหนดประเภทแห่งอรรถ ชื่อว่า อรรถปฏิสัมพันธ์ ความรู้ถึงความแตกฉานในธรรมซึ่งสามารถทำการพิจารณาการให้แจ้งแจ้งและการกำหนดประเภทแห่งธรรมได้ ชื่อว่า ธรรมปฏิสัมพันธ์ ความรู้ถึงความแตกฉานในการกล่าวนิรุตติซึ่งสามารถทำการพิจารณาการให้แจ้งแจ้งและการกำหนดประเภทแห่งนิรุตติได้ ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมพันธ์ ความรู้ถึงความแตกฉานในปฏิญาณซึ่งสามารถทำการพิจารณาการให้แจ้งแจ้งและการกำหนดประเภทแห่งปฏิญาณ ชื่อว่า ปฏิญาณปฏิสัมพันธ์, ในอรรถกถาวิสุทธิสูตรปฏิสัมพันธ์ 3 เป็นโลกียะ อรรถปฏิสัมพันธ์เป็นทั้งโลกียะและโลกุตระ และคัมภีร์สัทธัมมปกาสนี อรรถกถาปฏิสัมพันธ์มรรค กล่าวถึงปัจจัยที่เป็นเหตุมีกำลังแห่งความแตกฉาน คือ การเรียนปริยัติ การสดับฟังและการสอบถาม ทำให้เข้าใจได้ว่า ปฏิสัมพันธ์มีส่วนแห่งโลกียะที่สามารถนำมาเป็นแนวทางในการพัฒนาฝึกฝนศาสนทายาทให้มีทักษะการอธิบายธรรมะและเป็นกำลังในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาต่อไปได้

2. แนวทางการนำหลักปฏิสัมพันธ์มาใช้ในการอธิบายธรรมะ โดยพิจารณาความสัมพันธ์ของปฏิสัมพันธ์ 4 ได้ดังนี้ (1) อรรถปฏิสัมพันธ์ญาณ = ความเข้าใจผล ความหมายของธรรมะ (2) ธรรมปฏิสัมพันธ์ญาณ = ความเข้าใจเหตุ หัวข้อธรรมะ (3) นิรุตติปฏิสัมพันธ์ญาณ = เข้าใจภาษา เพื่อถ่ายทอดความเข้าใจผลและความเข้าใจเหตุ (4) ปฏิญาณปฏิสัมพันธ์ญาณ = ความคล่องแคล่วว่องไว ใช้ความเข้าใจภาษา เพื่อถ่ายทอดความเข้าใจผลและความเข้าใจเหตุ สรุปเป็นการฝึกความชำนาญการใช้วิธีการสื่อสารด้วยภาษา ถ่ายทอดความเข้าใจผลและความเข้าใจเหตุให้เข้าใจถูกต้องอย่างชัดเจนแจ่มแจ้ง, ผลจากการทดลองฝึกฝนให้นิสิตตอบปัญหาตามแนวปฏิสัมพันธ์ 4 พบว่า ปัจจัยที่ทำให้มนิสิตมีทักษะการวิเคราะห์เพื่อตอบปัญหาดำกว่าร้อยละ 50 จากการทดลองให้ทำแบบฝึกตอบปัญหาแบบอัตโนมัติ คือ (1) ระยะเวลาในการฝึกฝนทำความเข้าใจรูปแบบการตอบปัญหาแบบปฏิสัมพันธ์มีน้อย เริ่มอธิบายให้เข้าใจและฝึกวิเคราะห์เพียง 1 เดือน (2) ทักษะพื้นฐานของนิสิตส่วนมากไม่ได้เรียนบาลีสนามหลวงมาโดยตรง จึงไม่คุ้นเคยกับสำนวนในคัมภีร์มิลินทปัญหา (3) ทักษะทางการคิดวิเคราะห์ คิดสังเคราะห์ คิดเปรียบเทียบและความคิดรวบยอดเป็นต้น ยังมีจำนวนน้อยคิดเป็นร้อยละ 40

เอกสารอ้างอิง

ธีรภัทร์ มะกา. (2553). ภาษากับความคิดในวรรณกรรมพุทธศาสนาเรื่องมิลินทปัญหา (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต). มหาสารคาม: มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.



- ประพันธ์ ศุภสร. (2550). *การศึกษาวิเคราะห์พัฒนาการแห่งการตอบปัญหาเรื่องกรรมกับนัตตาในพระพุทธศาสนาเถรวาท* (วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระติปิฎกจูฬภายเถระ รจนา. (2559). *คัมภีร์มิลินทปัญหาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหานามเถระ รจนา. (2559). *ลัทธิมมปกาลินีภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาลิขิต คำหงษา. (2545). *ศิลปะการใช้ภาษาในวรรณกรรมเรื่องมิลินทปัญหา* (การศึกษาค้นคว้าอิสระหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต). มหาสารคาม: มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- พระมหาวิสิษฐ์ ปญญาวฑฒโน (กฤษวี). (2545). *การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องอุปมาในมิลินทปัญหา* (วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2525). *พระไตรปิฎกและอรรถกถาภาษาไทย*. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2561). *พุทธธรรม*. (พิมพ์ครั้งที่ 50). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แพรวแอนดีโฮม.
- สำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา. (2551). *กรอบแผนอุดมศึกษาระยะยาว 15 ปี ฉบับที่ 2 ปี พ.ศ. 2551-2565*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.